

Иван Ж. Маринковић ^[1]
Институт друштвених наука,
Центар за демографска истраживања
Београд (Србија)

УДК 314.116/.117(497.11)

Прегледни научни рад

Демографска слика Србије

Сажетак: Становништво у Србији је међу демографски најстаријим популацијама на свету са израженом депопулацијом. Деценијски недовољан ниво рађања и константна емиграција претежно младог становништва основни су фактори демографског старења у Србији и актуелног смањења броја становника. Старосна структура је изузетно неповољна и представља све већи ограничавајући фактор у покушају ублажавања депопулације. Хипотетички и највиши ниво рађања у Европи, услед недостатка жена у репродуктивном добу, није довољан да се значајније ублажи смањење становника у наредним деценијама. Перспектива демографског развика у Србији је враћање на популациону величину од пре шест деценија већ на наредном попису и даље интензивирање депопулације. Просторна анализа је показала да чак 90% насеља бележи смањење становника и да су нарочито угрожена насеља у југоисточном делу Србије. У наредном периоду не очекују се значајније промене у компонентама кретања становништва, уз напомену да највећу непознаницу и кључни фактор у будућности представљају миграторна кретања.

Кључне речи: депопулација, недовољно рађање, старосна структура, емиграција, Србија.

Увод

У 20. веку становништво у Србији доживело је готово све недаће које су у то време запљускивале свет – ратове, епидемије, стална етничка и друштвена превирања, идеолошка лутања, економске и моралне ломове, гладне

године. Ипак, почетак је био оптимистичан, нарочито пре Првог светског рата, а земља је била у експанзији на свим пољима, нарочито демографски. Стопа наталитета почетком 20. века износила је око 40 живорођења на 1.000 становника, док је истовремено општа стопа смртности износила око 20 умрлих на 1.000

[1] imarinkovic@orion.rs; marinkovic.pa@gmail.com

становника (RZS, 2008). Имиграција је била у пуном јеку још од времена Кнежевине Србије, и то из свих праваца (Jagodić, 2004). Успеси у формирању независне државе покренули су Србе из још неослобођених крајева, али и друго, претежно православно становништво, што је утицало на изузетан годишњи раст популације. Досељавало се становништво из области Старе Србије (Косово, Метохија, Македонија), али и из Херцеговине, Црне Горе и Босне. Повећане популационе трендове прекинуо је Велики рат и тада је Србија доживела праву демографску катастрофу. Према проценама представљеним на Париској мировној конференцији 1919. године, број страдалих износио је око 1.250.000, од чега су војни губици износили више од 400.000, а остатак су чиниле цивилне жртве (према: Radivojević & Penev, 2014). Неспоран је утицај рата на популациону динамику, пре свега на морталитет, али и на ниво рађања и миграције. Према проценама кохортног фертилитета, највероватније је да више ниједна генерација жена рођених после Првог светског рата није родила довољан број деце за замену генерације (Penev, 1995). Настале су и велике промене у структури становништва, нарочито у полно-старосној. Рат утиче на повећање стопе смртности, и то пре свега мушког становништва (младог и млађег средовечног) које се регрутује, а највише доприноси репродукцији и економским активностима у друштву. На основу пописа из 1921. жене су биле бројније у свим деловима Србије, а стопе маскулинитета износиле су од 921 до 994 мушкарца на 1.000 жена. Претходни попис из 1910. показивао је битно другачију ситуацију и мушку доминацију. Стопа маскулинитета је тада износила 1.068 мушкарца на 1.000 жена

(Radivojević & Penev, 2014). Осим директних ратних губитака, који су погодили првенствено мушку популацију, не треба занемарити ни постратни ефекат, односно последице које је изазвао велики број рањеника, трајних инвалида, особа са физичким и психичким проблемима, што се у знатној мери одразило на касније здравље мушкараца и стопу смртности целокупног становништва.

После ратних разарања наступио је релативно кратак период стабилности, али је он био испуњен борбом са више заразних болести, немаштином и првом глобалном економском кризом. Упркос напретку у медицини и јавном здрављу, стопе смртности у Србији, нарочито одојчади и мале деце, биле су 100–120% (Tasić, 1966), што је у европским оквирима тог времена било изузетно високо. Изостали су и позитивни трендови у смањењу смртности жена у фертилном периоду. Ипак, ниво рађања је по инерцији и даље био висок, што је условило позитиван природни прираштај и раст становништва. После Другог светског рата прилике у земљи су се знатно измениле. Становништво Србије прихватило је популационе трендове развијених земаља и убрзано се смањивала стопа смртности деце и младих, али и стопа рађања. Ниво рађања је први пут био испод оног који је потребан за просту репродукцију, а у наредним деценијама ситуација се није битније поправила. Током 50-их и 60-их година 20. века урбанизација и исељавање становништва на тзв. привремени рад у државу западног дела Европе оставио је многе крајеве без икакве демографске будућности. Пад броја становника спречавала је старосна структура становништва, која је доприносила да живорођења и даље буду бројнија од умирања.

Готово четири деценије касније забележен је негативан природни прираштај (почетком деведесетих) и од тада се његова вредност из године у годину повећава. Типично имиграционо подручје до средине 20. века постало је у наредним годинама традиционално емиграционо и Србија је почетком 21. века ушла у депопулацију.

Депопулација која упозорава

Мало је земаља у свету које се суочавају са тако интензивном депопулацијом у мирнодопским условима каква постоји у Србији^[2]. Шире посматрано, Србија је део јединог светског региона (Источноевропски) у коме се бележи континуирано смањење броја становника. Земље попут Бугарске, Украјине и Белорусије имају најнеповољнија демографска кретања на свету. Неповољни трендови у развоју становништва и регионални контекст предуслови су да депопулација у Србији буде потпуна (негативан природни прираштај и негативан миграциони салдо) и да траје већ 20 година. Негативни природни прираштај се евидентира од 1992. године. Од тада је (1992–2019) умрло око 780.000 становника више него што се родило. На тај начин природна компонента кретања становника има изузетан утицај, попут ратних година у прошлости, на целокупан демографски развој. Услед ратова на простору бивше СФР Југославије негативан биланс миграција само је накратко прекинут због прилива избеглог и расељеног становништва, да би се почетком 21. века тренд емиграције наставио. Према

званичним проценама Републичког завода за статистику Србије (РЗС) за 1. јануар 2019. у Србији има укупно 6.963.764 становника. У односу на претходни попис (Попис 2011) смањење износи око 300.000. Треба напоменути да процене РЗС не укључују биланс спољних миграција (не постоје поуздани подаци) и да је пад сигурно већи. Број становника се изједначио са бројем из пописа 1971, а највероватније је да ће на наредном попису (2021. године) бити на нивоу из 1961. године. Треба очекивати да популациона величина Србије буде као пре шест деценија, али са знатно другачијом старосном структуром. Становништво је прешло пут од младе популације до једне од најстаријих популација на свету. Тако, осим компоненти кретања становништва, и старосна структура додатно детерминише популациону динамику.

| 101

Недовољно рађање

Основни покретач смањења становника у Србији је низак ниво живорођења. Актуелне стопе natalитета су четири пута ниже него пре сто година. Од 1956. ниво рађања у Србији је испод нивоа прости репродукције или замене генерације (Ренеу, 2001). Последњих година стопа укупног фертилитета износи тек око 60% потребног за природно обнављање становништва. Подаци показују да је на годишњем нивоу Србији потребно око 26.000 деце више него што се тренутно рађа да би се достигао ниво прости репродукције, али не и зауставила депопулација. Анализа кохортног фертилитета потврђује да ниједна генерација жена рођених у последњих

[2] Ради упоредивости у анализи су коришћени подаци за Србију без података за АП Косово и Метохија.

100 година није имала ниво рађања довољан за просту репродукцију (Penev, 1995). Ниво завршног фертилитета (код жена од 50 или више година) није се значајније мењао све до генерација рођених почетком 60-их и он износи око 1,8 деце по жени (Rašević, 2015). Одлагање рађања и све израженија бездетност (Penev i Stanković, 2019) наговештавају убрзавање смањења броја деце по жени код генерација рођених после 1975. године. Жене у Србији су до сада ретко рађале после 40. године живота, а ниво фертилитета при крају плодног периода (15–40) генерације из 1975. године износи свега 1,5 деце по жени (Rašević, 2015). Одлагање рађања је све израженије па је пописом из 2011. евидентирано око 75 хиљада жена старости 30–34, које до сада нису рађале. Просечна старост жена приликом рођења детета достигла је у 2019. години 30 година. Посебно забрињава податак да чак 13,5% жена старости 45–49 година нема деце (Penev i Stanković, 2019).

Висока смртност

Осим недовољног рађања, разлог за изражену депопулацију јесте и релативно висока (у европским оквирима) смртност становништва Србије. Специфичне стопе смртности у Србији чак су 2–3 пута више него у најразвијенијим европским земљама. Дobar пример су мушкарци стари 45–74 године, који имају више стопе смртности него њихови вршњаци из Шведске пре 60 година. Очекивано трајање живота приликом живорођења у Србији износи (2018. година) 73,4 године за мушкарце и 78,3 године за жене, што је у поређењу са земљама Северне и Западне Европе за 7–9 година ниже код оба пола. Када би смртност одојчади била на нивоу скандинавских

земаља, у Србији би било око 300 деце више на годишњем нивоу. Анализа узрока смрти показује да становништво у Србији оптерећено високим стопама смртности од болести срца и крвотока и да оне чине више од половине укупне стопе смртности. Те болести су у највећој мери одговорне за релативно ниске вредности очекиваног трајања живота код оба пола. Осим болести циркулаторног система, велики удео у укупној смртности имају и тумори (око петине укупних смрти). Док кардиоваскуларна обољења имају благи тренд смањивања удела у укупној смртности, карциноми из године у годину бележе пораст (Marinković, 2012). Анализа одређених фактора који утичу на очекивано трајање живота по полу у Србији показала је да се пушење издваја као појединачно најзначајнији узрок веће смртности мушкараца (Marinković, 2017). Алкохол је у Србији у широкој употреби, а према истраживањима више од половине становништва конзумира алкохол. Мушкарци знатно чешће пију него жене, а према количини попијеног алкохола сврставају се у 10 најугроженијих популација у Европи. Посебан ризик представља ексцесивно пијење алкохола, а овакву навику, макар једном у току недеље, има 8% мушкараца и 1% жена (IZJZS-Batut, 2014).

Емиграција

Ситуација у Србији је таква да се више људи одсељава него што се досељава у земљу. У периоду 1953–2011. године, само је у интервалу 1991–2002. забележен значајнији позитиван миграциони салдо. Разлог за то је избегло и расељено становништво са простора бивше СФР Југославије. Присилне миграције немају

селективност по старосним групама каква постоји код економских миграната па оне у датом случају нису утицале на промену старосне структуре у Србији. Посматрано од средине 20. века, најобимнија емиграција забележена је у периоду 1961–1971. због одласка на тзв. привремени рад у иностранство. На основу досадашњих пописа становништва, број грађана Србије на раду или боравку у иностранству константно се повећава, са 204.000 у 1971. на чак 415.000 у 2002. години. Емиграција је истим темпом настављена и почетком овог века, али то није потврђено подацима са последњег пописа из 2011. године (пописано је 313.000 грађана Србије који су живели у иностранству). Разлози смањеног обухвата веома су различити, од бојкота пописа припадника албанске националности, преко уобичајено високог необухвата становништва на раду или боравку у иностранству, до промене метода пописивања тог мигрантског контингента (Penev i Predojević-Despić, 2019). За период после пописа из 2011. године још се не располаже поузданим подацима о миграторним кретањима. Одређени аутори процењују годишњи обим миграционог салда на око 20.000 (Nikitović, 2019) и наговештавају да ће се и у наредном периоду одсељавање наставити.

Све старије становништво

Просечна старост у Србији 2018. године износи 43 године (жене су скоро три године старије од мушкараца). Средином 20. века просечна старост

је била 29 година. Старењем становништва млађи контингенти имају све мањи удео у укупном становништву. Индекс старења^[3] показује да су 50-их млади били бројнији од старих за 80%, док су, према најновијим подацима, стари доминантни и за 40% бројнији. Демографско старење је процес који у Србији траје већ више од 40 година, почев од краја 60-их, када је становништво било демографски најмлађе. Према подацима са последња два пописа старење становништва је интензивирано. База старосно-полне пирамиде^[4] (деца до пет година) сузила се за две деценије за 30%, док је врх (стари 85 или више) шири за 40% код мушкараца и за чак 70% код жена. Значај старосне структуре у депопулацији најочљивији је када се пореде жене у фертилном добу. У периоду 1991–2011. контингент жена старих између 15 и 49 година смањио се за 250.000. У исто време и популација жена у оптималном репродуктивном добу (20–34 године) мања је за готово 90.000. Жене старе 65 или више година повећале су свој удео у укупној популацији жена са 13% на скоро 20%.

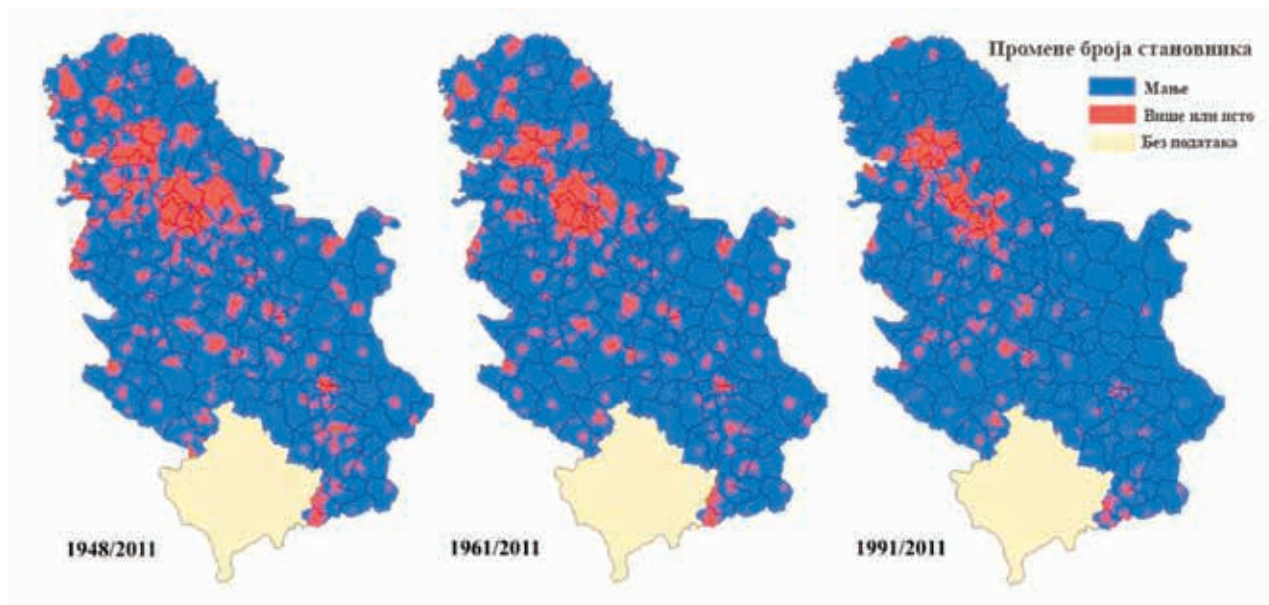
| 103

Насеља без демографске будућности

Размере депопулације су различите на административним нивоима. Србија има пад броја становника последње две деценије, а поједини региони, окрузи, општине и насеља знатно дуже. Север Србије (Војводина и

[3] Индекс старења представља однос између старих 60+ и младих 0–19 година.

[4] Анализа старосно-полне пирамиде преузета из: Маринковић, 2018.

Карта 1

Промена броја становника 2011. у односу на 1948, 1961. и 1991. годину

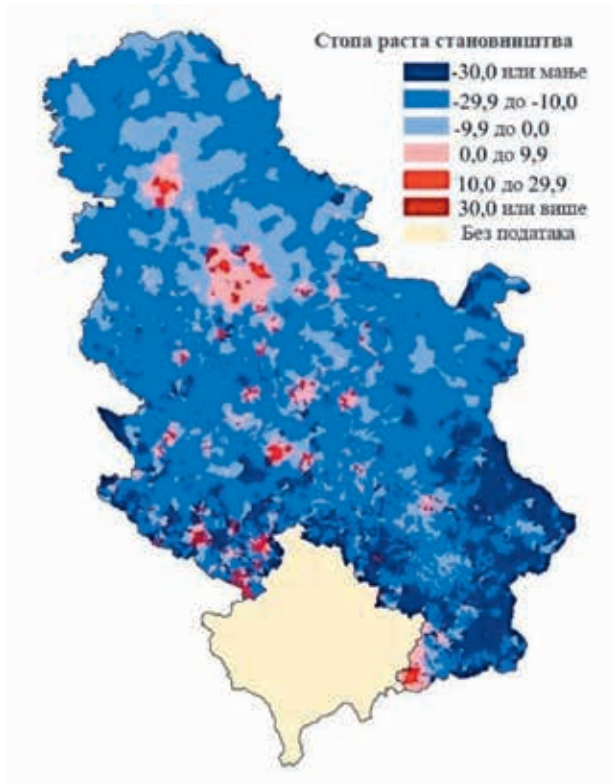
Извор: Приређено на основу података РЗС.

Напомена: Процене аутора за 103 насеља у којима је био бојкот Пописа 2011.

Београд) налази се у знатно бољој ситуацији, јер остатак Србије чак шест пута интензивније губи становништво. Промене броја становника 2011. у односу на пописе из 1948, 1961. и 1991. године показују пун интензитет, али и динамику смањења становништва на насељском нивоу у Србији (карта 1). Од укупног броја насеља њих чак 83,5% имало је мање становника 2011. године него непосредно после Другог светског рата (Попис 1948). У односу на период највеће популационе експанзије и релативно младе старосне структуре (Попис 1961) тај однос је још неповољнији, односно 86,7% насеља има мање становника него пре пола века. Период 1991–2011. године представља раздобље када се

јавља негативни природни прираштај на нивоу читаве земље, па се тако увећава и број насеља са депопулацијом на 89,8%. Свега око 500 насеља или 10%, захваљујући повољној старосној структури и имиграцији, још увек има раст броја становника на годишњем нивоу. То су пре свега насеља која се налазе на релацији Београд – Нови Сад.

На основу последња два пописа из 2002. и 2011. године, 920 насеља у Србији смањило је за трећину или више укупан број становника (карта 2). Највећи број тих насеља налази се у јужном и југоисточном делу Србије. Најзаступљеније је релативно смањење од 20–30% и оно је забележено у половини насеља. Смањење броја становника присутно је у чак 4.205 насеља, док

Карта 2

**Стопа раста укупног становништва
Србије 2002-2011. (у процентима)
на насељском нивоу**

Извор: Приређено на основу података РЗС.
Напомена: Процене аутора за 103 насеља у
којима је био бојкот Пописа 2011.

повећање постоји у само у њих 516. Релативно највећи раст становништва на насељском нивоу евидентира се у општинама Прешево, Тутин, Сјеница и Нови Пазар. Подручје најинтензивније депопулације је југоисточни део Србије, где постоји велики удео популационо изузетно малих насеља (40% има мање од 100 становника, а чак 60% мање од 200). Таква насеља немају демографску будућност и с обзиром на то да се најчешће налазе у брдско-планинским областима, без адекватне инфраструктуре, тешко је очекивати њихову ревитализацију.

Смањење броја становника у руралним крајевима постоји још од 50-их и 60-их година 20. века, што се подудара с почетком урбанизације

и индустријализације земље. То се касније наставило с масовним одласком људи на тзв. привремени рад у иностранство током 60-их и почетком 70-их (Spasovski, Ilić, 1989). Сеоско становништво се непрекидно смањује упркос чињеници да су жене на селу увек имале виши ниво рађања од жена у урбаним срединама (Ревев, 1999). Разлоге за отежану ревитализацију села у популационом смислу треба тражити у неповољној старосној и поремећеној полној структури услед интензивне миграције мушког и нарочито женског становништва. Историјски контекст настанка многих насеља у брдско-планинским областима (збегови од освајача...) никада није омогућио инфраструктурно

повезивање, па тако ни привредно организовање ових насеља (Radovanović, Rančić, 1995). Велики број насеобина са малим бројем становника неминовно је водио ка емиграцији у популационо веће средине, чиме се трајно нарушио њихов демографски потенцијал. Постојеће демографске тенденције показују да је немогуће очекивати ревитализацију највећег броја насеља у Србији и да фокус популационе политике треба да буде на већим насељеним местима.

Перспектива развоја СТАНОВНИШТВА

Актуелна кретања фертилитета, морталитета и миграције не дају простора за оптимизам када је у питању демографски развитак Србије у наредном периоду. Не треба очекивати значајније промене у нивоу рађања, али с правом треба сматрати да ће се специфичне стопе смртности смањивати и да ће се животни век продужавати. Старосна структура представља наслеђено стање и она ће и надаље детерминисати популациону динамику. Највећу непознаницу и кључни

фактор у будућности представљају миграторна кретања. Уколико се успоставе јасне политике према миграцијама и Србија поново постане имиграциона, односно жељена дестинација за живот и рад, у наредним деценијама може се очекивати ублажавање депопулације. Резултати наредног пописа (2021. године) показаће колико је депопулација унапредовала, а према аутору овог рада треба очекивати пад између 550.000 и 600.000 хиљада становника. Без обзира на то која се реална варијанта пројекције постави, наредних деценија становништво Србије наставиће да се смањује. Подизање нивоа рађања на више од два детета по жени није очекивано, а нарочито је мало вероватно да ће се тако висок ниво рађања одржати у наредним деценијама, што је неопходно за заустављање депопулације. Треба напоменути да тренутно ниједна развијена земља на свету нема такав тренд и ниво фертилитета. Питање имиграције је врло осетљиво и тешко да се у догледно време може очекивати јасан став државе и друштва о томе. Највероватније је да ће већ за око десетак година, у време пописа 2031, број становника Србије бити нижи од оног из 1948. године.

References / Литература

- IZJZS Batut (2014). *The results of the research on the health of the population of Serbia: 2013*. Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut“. [In Serbian]
- Jagodić, M. (2004). *Settlement of the Principality of Serbia 1861–1880*. Beograd: Istorijski institut SANU. [In Serbian]
- Marinković, I. (2012). Causes of death in Serbia since the middle of the 20th century. *Stanovništvo*, god. L, br. 1/2012, 89–106. [In Serbian]
- Marinković, I. (2017). Smoking as a basic factor of preventable mortality in Serbia. *Stanovništvo*, LV, No 1/2017, 87–106. doi: 10.2298/STNV170610001M [In Serbian]

- Marinković, I. (2018). Depopulation in Serbia- situation and perspective. Naučni skup *Dani srpskog duhovnog preobraženja*, Despotovac. [In Serbian]
- Nikitović, V. (2019). *Towards regional depopulation in Serbia*. Beograd: Institut društvenih nauka. [In Serbian]
- Penev, G. (1995). Cohort fertility of Serb and ethnic Albanian women in FR Yugoslavia. *Stanovništvo*, 33(1-4): 5-19. [In English]
- Penev, G. (1999). Natural movement of the rural population of Yugoslavia with an emphasis on fertility in the early 90s. *Stanovništvo XXXVII* (1-4): 45-72. [In Serbian]
- Penev, G. (2001). The replacement of generations in Serbia in the period 1950-2000. *Stanovništvo XXXIX*(1-4): 45-71. [In Serbian]
- Penev, G., B. Stanković (2019). Childlessness: A continuation of current trends or the appearance of new tendencies?. *Demografski pregled*, 73/2019. [In Serbian]
- Penev, G., J. Predojević-Despić (2019). The population change in Serbia in the post-Yugoslav period (1991-2017): Significant demographic aspects. *Sociološki pregled* 53 (3), 1183-1216. doi: 10.5937/socpreg53-21902
- Radivojević, B., G. Penev (2014). Demographic losses of Serbia in the first world war and their long-term consequences. *Economic Annals* 59(203): 29-54. Available at: <https://doi.org/10.2298/EKA1403029R> [In English]
- Radovanović, S., M. Rančić (1995). Total population of Yugoslavia – distribution and urbanization. *Population and households of Yugoslavia according to the 1991. inventory*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka. [In Serbian]
- Rašević, M. (2015). Low fertility (birth phenomenon) in the Republic of Serbia: new insights. *Demografski pregled*, 56/2015. [In Serbian]
- RZS (2008). *Two centuries of the development of Serbia*. Republički zavod za statistiku Srbije, Beograd. [In Serbian]
- Spasovski, M., J. Ilić (1989). Problems of demographic development and depopulation of rural areas in SR Serbia. *Zbornik radova XXXVI*. Beograd: Geografski fakultet. [In Serbian]
- Tasić, D. i dr. (1966). *Infant mortality in Yugoslavia*. Beograd: Institut društvenih nauka. [In Serbian]

Ivan Ž. Marinković

Institute of social sciences, Center for demographic research
Belgrade (Serbia)

Demographic Overview of Serbia

Summary

Demographically, the population of Serbia is one of the oldest populations in the world and is experiencing pronounced depopulation. Decades-long low birth rates and continuous emigration of mostly young individuals are the principal factors causing demographic aging in Serbia and the current decrease in population. The age structure

of the population influences unfavorably any attempts at alleviating the effects of depopulation. Hypothetically, even the highest birth rate in Europe today would not be enough to significantly delay the population decrease in the decades to come, due to the low numbers of women of reproductive age. The demographic future of Serbia is a return to the population size of six decades ago by the next census and an intensification of depopulation. Spatial analysis has shown that as much as 90% of localities have experienced a decrease in population, with localities in the south-east of Serbia being affected the most. In the following period, significant changes in population movement are not expected with the caveat that migratory movement is a key influencing factor but as yet impossible to establish.

Key words: depopulation, low birth rate, age structure, emigration